Дәріс 13

КЕЗДЕЙСОҚ ШАМАЛАРДЫҢ ДИСПЕРСИЯСЫ. КЕЗДЕЙСОҚ ШАМАЛАРДЫҢ БАСҚА ДА САНДЫҚ СИПАТТАМАЛАРЫ

Дәріс құрылымы

- Кездейсоқ шаманың дисперсиясы және оның қасиеттері
- Кездейсоқ шаманың орташа квадраттық ауытқуы
- Кездейсоқ шамалардың ковариациясы
- Кездейсоқ шамалардың корреляция коэффициенті
- Бастапқы және орталық моменттер
- Кездейсоқ шаманың асимметриясы, эксцессі, α деңгейлі квантилі, медианасы

Анықтама 1. $(\Omega, \sigma F, P)$ ықтималдық кеңістігі мен онда анықталған, математикалық күтімі ақырлы болатын ξ кездейсоқ шамасы берілсін. ξ кездейсоқ шамасының математикалық күтімінен ауытқу квадратының математикалық күтімі (бар болған жағдайда) ξ кездейсоқ шамасының *дисперсиясы* деп аталады да, $D\xi$ түрінде белгіленеді, яғни

$$D\xi = M(\xi - M\xi)^2.$$

$(\Omega, \sigma F, P)$ ықтималдық кеңістігінде анықталған дискретті ξ кездейсоқ шамасы $(m \in N)$

ξ	x_1	x_2	...	x_m
P_ξ	p_1	p_2	...	p_m

үлестіру қатарымен берілсе, онда ξ дискретті кездейсоқ шамасының дисперсиясы

$$D\xi = \sum_{k=1}^{m} (x_k - M\xi)^2 p_k.$$

Ал $(\Omega, \sigma F, P)$ ықтималдық кеңістігінде анықталған, математикалық күтімі ақырлы болатын дискретті, оның ішінде, мәндер жиыны саналымды болатын ξ кездейсоқ шамасы

ξ	x_1	x_2	...	x_m	...	
P_ξ	p_1	p_2	...	p_m	...	

үлестіру қатарымен берілсе, онда ξ дискретті кездейсоқ шамасының дисперсиясы

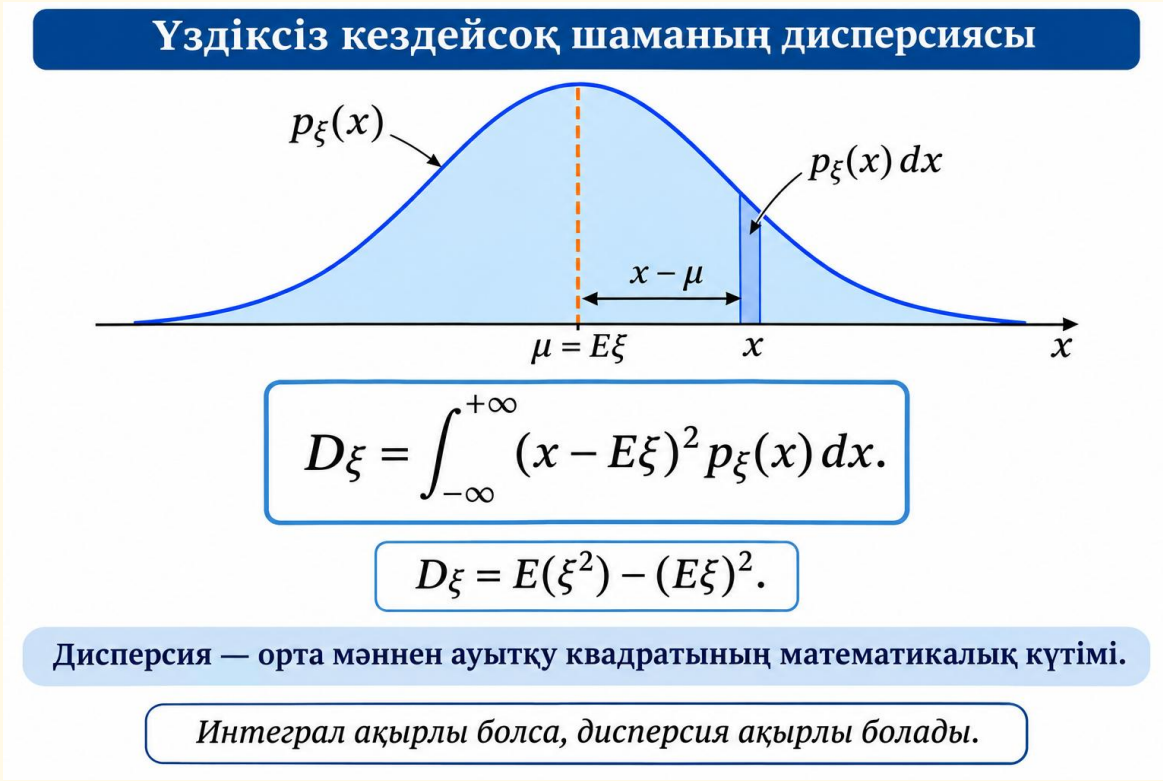
$$D\xi = \sum_{k=1}^{+\infty} (x_k - M\xi)^2 p_k.$$

санына тең (қатар жинақталған жағдайда).

$(\Omega, \sigma F, P)$ ықтималдық кеңістігінде анықталған, математикалық күтімі ақырлы болатын абсолютті үзіліссіз ξ кездейсоқ шамасы $p(x)$ үлестірім тығыздығымен берілсе, онда бұл үзіліссіз кездейсоқ шамасының дисперсиясы (1) анықтамасына сәйкес

$$D\xi = \int_{-\infty}^{+\infty} (x - M\xi)^2 p(x) dx$$

санына тең (меншіксіз интеграл жинақталған жағдайда).

Анықтама 2. $(\Omega, \sigma F, P)$ ықтималдық кеңістігінде анықталған, дисперсиясы ақырлы болатын ξ кездейсоқ шамасы берілсін.

$$\sigma = \sqrt{D\xi}$$

саны ξ *кездейсоқ шамасының орташа квадраттық ауытқуы* деп аталады.

Дисперсия келесідей қасиеттерге ие:

1^0. Дисперсия теріс емес, яғни $D\xi \geq 0$.

2^0. Ω элементар оқиғалар жиынында C мәнін 1 санына тең ықтималдықпен қабылдайтын ξ кездейсоқ шамасының дисперсиясы 0 санына тең, яғни $D\xi = DC = 0$.

3^0. Кез келген a, b нақты сандары үшін

$$D(a + b\xi) = b^2 D\xi.$$

4^0. $D\xi = M\xi^2 - (M\xi)^2$.

5^0. ξ, η кездейсоқ шамалары үшін

$$D(\xi + \eta) = D\xi + D\eta + 2M[(\xi - M\xi)\,(\eta - M\eta)].$$

Жалпы жағдайда $\xi_1, \ldots, \xi_n\,(n \in N)$ кездейсоқ шамалары үшін

$$D(\xi_1 + \ldots + \xi_n) = D\xi_1 + \ldots + D\xi_n + 2\sum_{1 \leq j < k \leq n} M\left[(\xi_j - M\xi_j)(\xi_k - M\xi_k)\right].$$

5^0 қасиеттегі $M[(\xi - M\xi)\,(\eta - M\eta)]$ шамасы төменде анықталатын ξ, η кездейсоқ шамаларының ковариациясы атты сандық сипаттамасын береді.

Анықтама 3. $(\Omega, \sigma F, P)$ ықтималдық кеңістігінде анықталған, математикалық күтімдері ақырлы болатын ξ және η кездейсоқ шамалары берілсін. $\xi - M\xi$ және $\eta - M\eta$ кездейсоқ шамаларының көбейтіндісінің математикалық күтімі (бар болған жағдайда) ξ және η кездейсоқ шамаларының *ковариациясы* деп аталады да, $cov(\xi, \eta)$ түрінде белгіленеді, яғни

$$cov(\xi, \eta) = M[(\xi - M\xi)(\eta - M\eta)].$$

Ковариация келесі қасиеттерге ие:

1^0. ξ кездейсоқ шамасы үшін $cov(\xi, \xi) = 0$ теңдігі орындалады.

2^0. Егер ξ кездейсоқ шамалары тәуелсіз болса, онда

$$cov(\xi, \eta) = 0$$

теңдігі орындалады.

Бұл қасиеттен дисперсияның 5^0 қасиеті шығады: өзара тәуелсіз $\xi_1, \xi_2, \ldots, \xi_n (n \in N)$ кездейсоқ шамалары үшін

$$D(\xi_1 + \xi_2 + \ldots + \xi_n) = D(\xi_1) + D(\xi_2) + \ldots + D(\xi_n).$$

3^0. a_1, a_2, b_1, b_2 нақты сандары мен $\xi_1 = a_1\eta_1 + b_1, \xi_2 = a_2\eta_2 + b_2$ кездейсоқ шамалары берілсін, онда

$$cov(\xi_1, \xi_2) = a_1 a_2 cov(\eta_1, \eta_2).$$

4^0. Кез келген ξ және η кездейсоқ шамалары үшін

$$-\sqrt{D\xi D\eta} \leq cov(\xi, \eta) \leq \sqrt{D\xi D\eta}$$

теңсіздіктері орындалады.

5^0. ξ және η кездейсоқ шамалары сызықты байланысқан болуы, яғни $\xi = a\eta + b$ болатындай a, b нақты сандары табылуы үшін

$$|cov(\xi, \eta)| = \sqrt{D\xi D\eta}$$

теңдігінің орындалуы қажетті және жеткілікті.

6^0. ξ және η кездейсоқ шамалары үшін

$$cov(\xi, \eta) = M(\xi\eta) - M\xi M\eta$$

теңдігі орындалады.

Анықтама 4. $(\Omega, \sigma F, P)$ ықтималдық кеңістігінде анықталған ξ және η кездейсоқ шамалары берілсін. Егер

$$cov(\xi, \eta) = 0$$

болса, онда ξ және η кездейсоқ шамалары *корреляцияланбаған* деп аталады.

Анықтама 5. $(\Omega, \sigma F, P)$ ықтималдық кеңістігінде анықталған дисперсиялары оң болатын ξ және η кездейсоқ шамалары берілсін.

$$\rho(\xi, \eta) = \frac{cov(\xi, \eta)}{\sqrt{D\xi D\eta}}$$

саны ξ және η кездейсоқ шамаларының *корреляция коэффициенті* деп аталады.

***Корреляция коэффициенті келесі қасиеттерге ие*:**

1^0. ξ кездейсоқ шамасы үшін $\rho(\xi, \xi) = 1$,

2^0. Егер ξ және η кездейсоқ шамалары тәуелсіз болса, онда $\rho(\xi, \eta) = 0$.

3^0. $\rho(a_1\xi_1 + b_1, a_2\xi_2 + b_2) = \pm\rho(\xi_1, \xi_2)$, бұнда «+» таңбасы a_1, a_2 сандарының таңбасы бірдей, ал «-» таңбасы қарама-қарсы болғанда қойылады.

4^0. ξ және η кездейсоқ шамалары үшін

$$-1 \le \rho(\xi, \eta) \le 1.$$

5^0. Егер ξ және η кездейсоқ шамалары 1 санына тең ықтималдықпен сызықты байланысқан болса, яғни белгілі бір a, b нақты сандары үшін $P(\{\omega \in \Omega: \xi(\omega) = a\eta(\omega) + b\}) = 1$ орындалса, онда

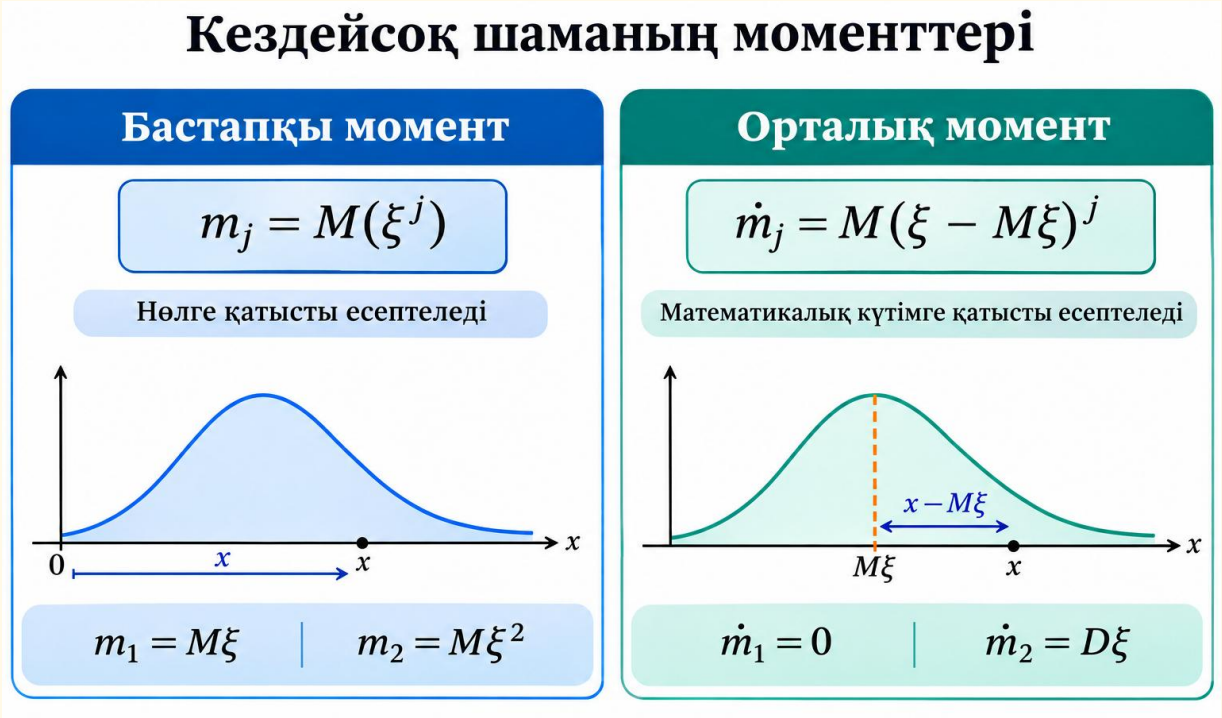
$$|\rho(\xi, \eta)| = 1.$$

Анықтама 6. Оң бүтін j саны мен $m_j = M\xi^j$ ақырлы болатын $(\Omega, \sigma F, P)$ ықтималдық кеңістігінде анықталған $\xi: \Omega \mapsto R$ кездейсоқ шамасы берілсін. $m_j = M\xi^j$ саны ξ кездейсоқ шамасының *j-ші ретті бастапқы моменті* деп аталады.

Анықтама 7. $(\Omega, \sigma F, P)$ ықтималдық кеңістігі мен онда анықталған, математикалық күтімі ақырлы болатын ξ кездейсоқ шамасы берілсін. ξ кездейсоқ шамасының математикалық күтімінен ауытқуының j-ші дәрежесінің математикалық күтімі, яғни

$$\dot{m}_j = M\,(\xi - M\xi)^j$$

саны (бар болған жағдайда) ξ кездейсоқ шамасының *j-ші ретті орталық моменті* деп аталады.

Анықтама 8. $(\Omega, \sigma F, P)$ ықтималдық кеңістігінде анықталған ξ кездейсоқ шамасы берілсін. $\tilde{m}_j = M|\xi|^j$ және $\dot{\tilde{m}}_j = M|\xi - M\xi|^j$ сандары ξ кездейсоқ шамасының сәйкес *j-ші ретті абсолютті бастапқы моменті* және *j-ші ретті абсолютті орталық моменті* деп аталады (сәйкесінше бұл математикалық күтімдер бар болған жағдайда).

Теорема 1. *Кездейсоқ шаманың j-ші ретті моменті бар болса, онда одан кіші кез келген ретті моменті бар болады.*

Анықтама 9. $(\Omega, \sigma F, P)$ ықтималдық кеңістігінде анықталған ξ кездейсоқ шамасы берілсін. ξ кездейсоқ шамасының 3-ші ретті орталық моментінің орташа квадраттық ауытқуының кубына қатынасы, яғни

$$A = \frac{\dot{m}_3}{\sigma^3}$$

саны ξ кездейсоқ шамасының *асимметриясы* деп аталады.

Асимметрия 3-ші ретті орталық моментті орташа квадраттық ауытқуымен нормаландыру арқылы кездейсоқ шаманың өз математикалық күтіміне қарағанда қаншалықты симметриялы орналасатындығын сипаттайды.

Анықтама 10. $(\Omega, \sigma F, P)$ ықтималдық кеңістігінде анықталған ξ кездейсоқ шамасы берілсін. Кездейсоқ шаманың 4-ші ретті орталық моментінің дисперсиясының квадратына (немесе орташа квадраттық ауытқуының 4 дәрежесіне) қатынасынан 3 санын алып тастағанда шыққан шама, яғни

$$E = \frac{\dot{m}_4}{\sigma^4} - 3$$

саны ξ кездейсоқ шамасының *эксцессі* деп аталады.

Анықтама 11. $(\Omega, \sigma F, P)$ ықтималдық кеңістігінде анықталған ξ кездейсоқ шамасы және $0 \leq \alpha \leq 1$ саны берілсін.

$$P(\{\omega \in \Omega: \xi(\omega) < Q_\alpha\}) \leq \alpha$$

немесе

$$P(\{\omega \in \Omega: \xi(\omega) > Q_\alpha\}) \leq 1 - \alpha$$

теңсіздіктерін қанағаттандыратын Q_α саны ξ кездейсоқ шамасының α *деңгейлі квантилі* немесе α *-квантилі* деп аталады.

Анықтама 12. $(\Omega, \sigma F, P)$ ықтималдық кеңістігінде анықталған ξ кездейсоқ шамасы берілсін. $\alpha = \frac{1}{2}$ *деңгейлі квантиль* ξ кездейсоқ шамасының *M медианасы* деп аталады.

Теорема 2. *$(\Omega, \sigma F, P)$ ықтималдық кеңістігінде анықталған ξ кездейсоқ шамасының мәндері I интервалында жатып, $g(x)$ сол интервалда анықталған биективті функция болсын. Егер M саны ξ кездейсоқ шамасының медианансы болса, онда $g(M)$ саны $g(\xi)$ кездейсоқ шамасының медианасы болады.*

Анықтама 13. $(\Omega, \sigma F, P)$ ықтималдық кеңістігінде анықталған үзіліссіз ξ кездейсоқ шамасы берілсін. ξ кездейсоқ шамасының $p(x)$ үлестірім тығыздығының локалды максимум нүктесі *мода* деп аталады.

Егер бір ғана модасы бар болса, кездейсоқ шама *унимодалық* деп, екі модасы бар болса, *бимодалық* деп, екіден көп модасы бар болса, *мультимодалық* үлестірім деп аталады.

$(\Omega, \sigma F, P)$ ықтималдық кеңістігінде анықталған дискретті ξ кездейсоқ шамасы берілсін. Ықтималдығы үшін

$$p_{i-1} < p_i \text{ және } p_{i+1} < p_i$$

теңсіздігі орындалатын x_i мәні ξ кездейсоқ шамасының модасына тең.

Анықтама 14. $(\Omega, \sigma F, P)$ ықтималдық кеңістігінде анықталған дискретті ξ кездейсоқ шамасы берілсін. Глобалді максимум болатын мода ең ықтималды мән деп аталады.

Негізгі әдебиеттер

1. Тауғынбаева Ғ.Е., Жұбанышева А.Ж. Ықтималдықтар теориясы бойынша есептер жинағы: оқулық. – Астана: «Булатов А.Ж.» ЖК, 2023. – 214 б.
1. Темірғалиев Н. Ақырлы нәтижелі элементар ықтималдықтар теориясы. – Астана: «Булатов А.Ж.» ЖК, 2023. – 187 бет.
2. Темиргалиев Н. Теория вероятностей: электронное издание. – Астана: ИТМиНВ, 2012. – 148 с.
3. Темірғалиев Н., Әубәкір Б., Баилов Е., Потапов М.К., Шерниязов К. Алгебра және анализ бастамалары, X–XI кластар. «Жазушы», 2002. – 382 б.
4. Теория вероятностей: учеб. для вузов. – 3-е изд., испр. / А.В. Печинкин, О.И. Тескин, Г.М. Цветкова и др.; под ред. В.С. Зарубина, А.П. Крищенко. – Москва: Изд-во МГТУ им. Н.Э. Баумана, 2004. – 456 с.
5. Прохоров А.В., Ушаков В.Г., Ушаков Н.Г. Задачи по теории вероятностей: Основные понятия. Предельные теоремы. Случайные процессы: учебное пособие. – Москва: Наука. Гл. ред. физ.-мат. лит., 1986. – 328 с.
6. Чернова Н.И. Теория вероятностей: учеб. пособие. – Новосибирск: Новосиб. гос. ун-т, 2007. – 160 с.
7. DeGroot Morris H., Schervish Mark J. Probability and statistics. – 4th ed. Mark J. Addison-Wesley, 2010. – 911 p.
8. Ширяев А.Н. Вероятность. В 2-х книгах. – 3-е изд., перераб. и доп. – Москва: МЦНМО, 2004. Кн. 1. – 520 с. Кн. 2. – 408 с.
9. Вентцель Е.С. Теория вероятностей: учеб. для вузов. – 6-е изд., стер. – Москва: Высш. шк., 1999. – 576 с.

Назарларыңызға рахмет